

A TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK

BEVEZETÉS

- ✘ A honfoglalást megelőző századokban -> török néptörzsek szomszédsága
- ✘ A honfoglalást követő századokban -> török néptörzseket (palócok, kunok, besenyők)
- ✘ A mohácsi vész után másfél századig nyögte az oszmán-török igáját. Ezen ellenséges, majd békés magyar-török érintkezések emlékét őrzik a magyar nyelv szókészletének török elemei

-
- ✘ A hódoltság-korabeli oszmán-török jövevényszavak
  - ✘ Ám sok szerb-horvát közvetítéssel került hozzánk, a nyelvünkbe. (pl. dereglye, kefe, csizma, haramia stb.)
  - ✘ Kun-besenyő jövevényszavakat különválasztása
  - ✘ Honfoglalás előtti bolgár-török hatás emléke

-
- ✘ 1873 - Budenz József - Vámbéry Ármin *Magyar-török jövevényszavaink*
  - ✘ Budenz tanulmánya - két olyan elvi fontosságú tételt állapít meg, amelyek igazságát a későbbi kutatások mindjobban igazolták

BUDENZ TANULMÁNYÁNAK 2 NYELVI TÉTELE

1. TÉTEL

- ✘ Ha nem tekintjük a finnugor-török ősrakonság eseteit, amelyek nem tekinthetők egy szorosabb magyar-török rokonság bizonyítékainak, nyilvánvaló, hogy a valódi történeti viszony, amely a magyar és a török nyelvek között forog fenn, csak azon magyar-török szóegyeztetéseben tükröződik vissza, melyeket kölcsönvétel folyton keletkezetteknek lehet tekinteni.

2. TÉTEL

- ✘ E jövevényszavakat a magyar nyelv, jellemző hangalakjuk miatt, csak közvetlen a csuvas nyelvből vehette át, illetőleg a törökségnek azon, akkor már jó idő óta külön vált részétől, melyből a Volga mellékén ránk maradt csuvas nép és nyelv, s melyet bár ó-csuvasnak nevezhetünk.

MUNKÁCSI BERNÁT KÉT IRÁNYA

- ✘ Egyrészt több tanulmányban igyekezett fényt deríteni a török-magyar érintkezés történeti problémájára
- ✘ Másrészt pontosabban átvizsgálva a török nyelvek (különösen a csuvas) szókészletét, számos újabb adalékkal gazdagította régi török jövevényszavainknak Budenztól összeállított lajstromát

GOMBOCZ CÉLJAI

- ✘ Egyrészt összeállítani – az eddigi, tudományos szempontból számba vehető szószármaztatások megrostálása és az összes forgalomba került adatok pontos kritikai átvizsgálása után – régi török jövevényszavaink lajstromát.
- ✘ Másodsor az így nyert biztos, vagy legalább mai tudásunk szerint biztosnak tartott egybevetések alapján kidolgozni az átvételek hangtanát

MAGYAR HANGTÖRTÉNET – TÖRÖK HANGTÖRTÉNET

- ✘ Az a pár száz szó, amely a honfoglalást megelőző századokban került a magyarság nyelvébe, a törökség egy ma már kihalt ágának a legrégebb török nyelvemlékekkel (az ótörök feliratok a VIII. század első feléből – az ujjur nyelv legrégebb emléke – a XI. századból valóak).

GOMBOCZ ZOLTÁN *HONFOGLALÁSELŐTTI TÖRÖK* JÖVEVÉNYSZAVAINK TANULMÁNYÁBÓL PÉLDÁK

- × Ács
- × Acsari
- × Agár
- × Alma
- × Arat
- × Báj
- × Bajusz
- × Korsó
- × Orsó
- × Stb.

KAKUK ZSUZSKA TANULMÁNYA

- ✘ „A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatása mindig kissé háttérbe szorult korábbi török átvételeink kutatásával szemben.”

LEGKORÁBBI KUTATÓINK

- ✘ Laurentius Toppeltinus de Medgyes
- ✘ Beregszászi Nagy Pál
- ✘ Révei Miklós

SCHLÖZER GÁSPÁR, GYARMATHI SÁMUEL ÉS MÁSOK

- ✘ Már a 18. század végén felismerték, hogy a honfoglalás előtti átvételeink más jellegűek, mint a török kori átvételek, hogy az előbbieket nem mindig lehet összevetni az oszmán–török nyelv szavaival.

HORVÁTH ISTVÁN ÉS HUNFALVY PÁL

- ✘ Ők kezdték meg a magyar nyelv török jövevényszavait korok szerint rétegekbe rendezni.

KÚNOS IGNÁC

- ✘ A századforduló után jelentkezik oszmán-török átvételekről szóló cikkeivel Kúnos Ignác, mindmáig az egyetlen olyan magyar turkológus, aki kizárólag az oszmán-török eredetű réteg iránt mutatott érdeklődést.

TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK ÁTVÉTELE ÉS MEGHONOSODÁSA (KAKUK ZSUZSA TANULMÁNYA ALAPJÁN)

AZ ÁTADÓ TÖRÖK NYELV

- ✘ Oszmán-török jövevényszavaink – lefejtve róluk az átvétel során vagy később a magyar nyelvben végbement esetleges változásokat – a 16-17. századi oszmán-török nyelvet tükrözik. Erre a „középoszmánli”-nak is nevezett nyelvre jellemző, hogy az óoszmánli sajátosságok már eltűnőben vannak, s kezdenek kialakulni azok a hangtani jellegzetességek, amelyek a mai török nyelvben megtalálhatók.

-
- ✘ Jövevényszavaink hangtani jellemzőit befolyásolja az a körülmény, miszerint kik voltak a Birodalom területén, akiktől átvettük a szavakat.

A LEGFONTOSABB HANGTANI SAJÁTOSSÁGOK A KÖVETKEZŐK:

- ✘ Már folyamatban van a szóvégi török -b, -d, -dzs zöngétlenedése.
- ✘ A török köznyelvben ebben a korban már elkezdődött a g hang spirantizálódása, jövevényszavaink azonban ennek semmi jele nem mutatkozik
- ✘ A szókezdő *kö-, kü-, gö-, gü-* hangkapcsolatokban a *k-* és a *g-* palatalizációja olyan nagy fokú, hogy *ty-*, illetve *gy-* lesz belőle, miközben a fentebb említetteknek megfelelően a *mgh* velarizálódik. Pl. *Tyüprili* családnév (török: *Köprüli, gymruk* 'vám')
- ✘ A szóbelseji *ö* hangból rendszerint *ü*, majd ebből veláris *u* lesz.
- ✘ Labiális *mgh*-t tartalmazó szavakban a szó végén – a mai köznyelvi –*u, -ü* hanggal szemben – csakis –*i* hang fordul elő

KÖZVETÍTŐ NYELVEK

- ✘ Dél-szláv népek
- ✘ Román
- ✘ nyugati

JÖVEVÉNYSZAVAINK BEILLESZKEDÉSE A MAGYAR NYELVBÉ

- ✘ Hangtani változások
  - mgh-k tekintetében
  - msh-k tekintetében

- ✘ Jelentéstani változások
  - Főbb típusai

Szóalkotás

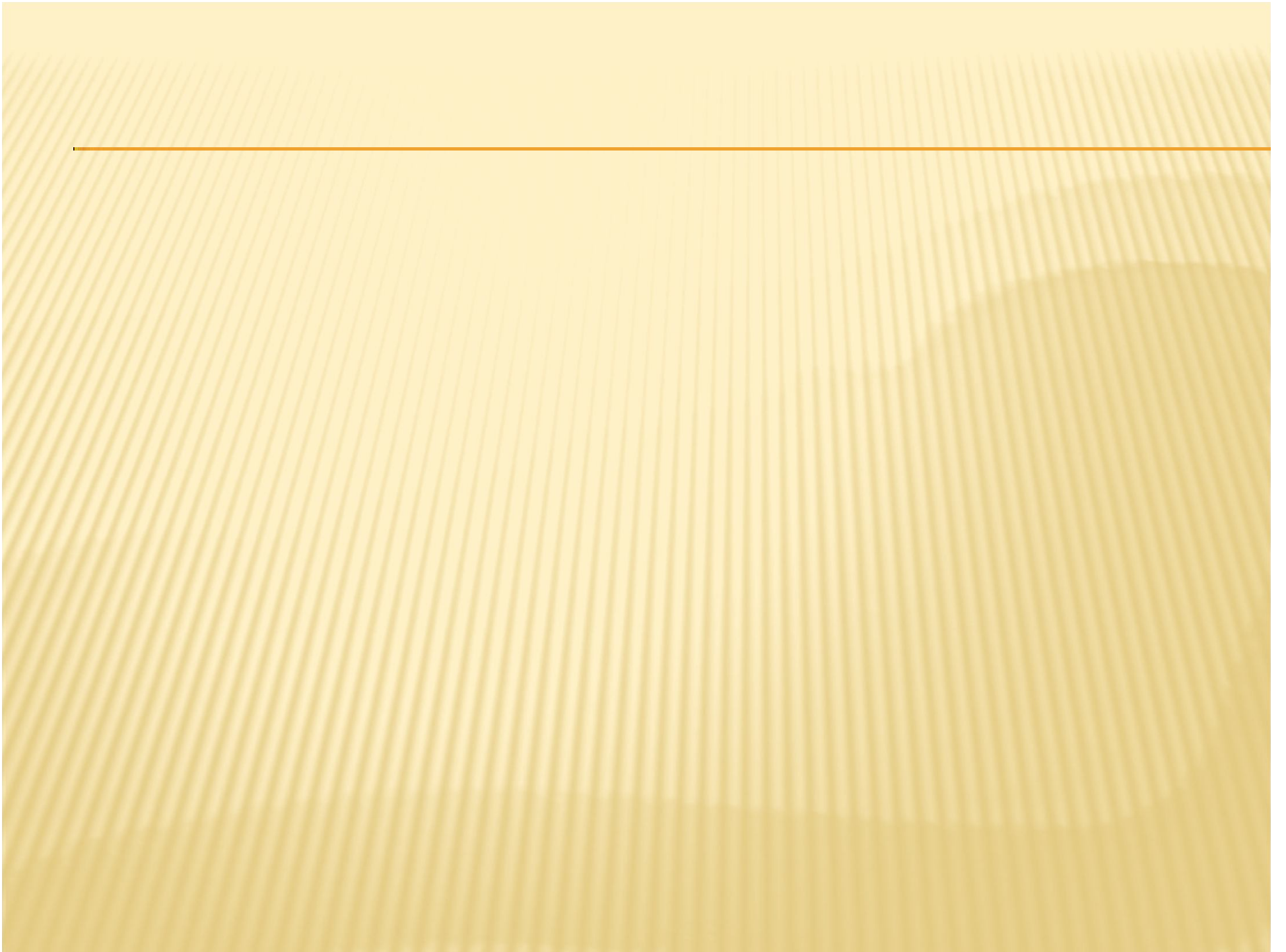
- Leggyakoribbak

NÉHÁNY PÉLDA A KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSOK (HADVISELÉS, KÖZIGAZGATÁS, ÖLTÖZKÖDÉS STB.) SZERINT A KAKUK ZSUZSA-KÖTET ALAPJÁN

- × Hadviselés
- × Közigazgatás
- × Öltözködés

Török jövevényszavak a magyar nyelvben

Bevezetés

A magyarság az ugor testvérnépektől elszakadva, vándorlásai közben már a honfoglalást megelőző századokban több ízben került török néptörzsek szomszédságába: mai hazájában, a honfoglalást követő századokban török néptörzseket (palócok, kunok, besenyők) olvasztott magába s a mohácsi vész után másfél századig nyögte az oszmán-török igáját. Ezen ellenséges, majd békés magyar-török érintkezések emlékét őrzi a magyar nyelv szókészletének török elemei.

A legfiatalabb, de a leggazdagabb a hódoltság-korabeli oszmán-török jövevényszavak rétege. Igaz, a legnagyobb részük (dereglye, kefe, csizma, haramia stb.) nem egyenesen az oszmánból, hanem szerb-horvát közvetítéssel került hozzánk, a nyelvünkbe.

Nehezebb a kun-besenyő jövevényszavakat különválasztani egyrészt a honfoglalás-előtti, másrészt a hódoltságkorabeli réteg szavaitól. Csak néhány szóról (koboz, boza, árkaný stb.) állíthatjuk nyelvi és tárgyi bizonyítékok alapján, hogy török jövevény.

A legrégebbi rétegbe tartozik az a 222 legnagyobb részt közmagyar szó, amely a honfoglalás előtti bolgár-török hatás emléke.

Régi török jövevényszavak kutatásának alig 40 éves története van. (1907-ben írta ezt Gombocz)

1873-ban nyitja meg Budenz József jelentése Vámbéry Ármin *Magyar-török jövevényszavaink* a módszeres vizsgálatok sorát.

Habár Budenz tanulmánya – bíráló természetéből kifolyólag – nem nyújtja is a török-magyar nyelvviszony kérdésének rendszeres és kimerítő feldolgozását, mégis két olyan elvi fontosságú tételt állapít meg, amelyek igazságát a későbbi kutatások mindjobban igazolták.

1. Tétel:

Ha nem tekintjük a finnugor-török ősrakonság eseteit, amelyek nem tekinthetők egy szorosabb magyar-török rokonság bizonyítékainak, nyilvánvaló, hogy a valódi történeti viszony, amely a magyar és a török nyelvek között forog fenn, csak azon magyar-török szóegyeztetésekben tükröződik vissza, melyeket kölcsönvétel folyton keletkezetteknek lehet tekinteni.

2. Tétel:

E jövevényszavakat a magyar nyelv, jellemző hangalakjuk miatt, csak közvetlen a csuvas nyelvből vehette át, illetőleg a törökségnek azon, akkor már jó idő óta külön vált részétől, melyből a Volga mellékén ránk maradt csuvas nép és nyelv, s melyet bár ó-csuvasnak nevezhetünk.

A Budenz-től megkezdett munkát Munkácsi Bernát folytatta. Kutatásai különösen két irányba vitték előbbre a török nyelvhatás kérdését. Egyrészt több tanulmányban igyekezett fényt deríteni a török-magyar érintkezés történeti problémájára, másrészt pontosabban átvizsgálva a török nyelvek (különösen a csuvas) szókészletét, számos újabb adalékkal gazdagította régi török jövevényszavainknak Budenz-től összeállított lajstromát.

Megint Budenz volt az első – Fogarasi János és Bálint Gábor kísérletei után –, aki rámutatott arra, hogy több magyar szónak pontosan egyező mása meg van a keleti altáji nyelvcsoporthoz is.

Gombocz szeme előtt két cél lebegett a tanulmányának megírásakor. Egyrészt összeállítani – az eddigi, tudományos szempontból számba vehető szószármaztatások megrostálása és az összes forgalomba került adatok pontos kritikai átvizsgálása után – régi török jövevényszavaink lajstromát. Másodszor az így nyert biztos, vagy legalább mai tudásunk szerint biztosnak tartott egybevetések alapján kidolgozni az átvételek hangtanát.

Nyelvünk e legrégebbi idegen elemeinek hangtani vizsgálata nemcsak a magyar hangtörténet szempontjából fontos hanem – s ezt eddig nem emelték ki eléggé – a török nyelvtörténet szempontjából is. Az a pár száz szó, amely a honfoglalást megelőző századokban került a magyarság nyelvébe, a törökség egy ma már kihalt ágának a legrégebbi török nyelvemlékekkel (az ótörök feliratok a VIII. század első feléből – az ujjur nyelv legrégebbi emléke – a XI. századból valóak.

Gombocz Zoltán *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink* tanulmányából példák:

ács [acc. *ácsit*; alakv. *álcs*]

- A régiségben gyakori *álcs* alak l-je olyanféle anorganikus járulékhangzó, mint a *boldog*, *bölcs* szavaké. Hogy a török –çi nomen possessoris képzőnek a magyarban a –cs felel meg, arra nézve vö. a *szűcs* és a *szatócs* szavakat.

acsari [fanyar, sauer, herb]

- Alapszava: oszmánli, krimi tatár, aderbajdsán

agár [acc. *agarat*; valószínűleg ugyanezt a szót *ágár* mager. Helynevekben: Agárd, Agáros]

- A magyar *agár* vocalismusát csak egy föltehető mélyhangú török **agar* magyarázná teljesen (a csuvaszban *agar* mélyhangúsága másodlagos fejlemény.) Hasonló hangalakú és jelentésű szavak vannak a szlávoknál is, néhány kaukázusi nyelvben is, amelyek azonban nincsenek a magyar *agár*-ral közvetlen kapcsolatban.

alma [acc. *almát*] Helynevekben: *Almás*, *Almádi*, *Almágy*

- Oszmánban: *älma*, *alma*. Mongolban: *alima*

arat

- Kétséges egybevetés, mert fel kellene tennünk, hogy az átadó török nyelvben a tőszótagban *a-* volt, amire pedig a meglévő alakok alapján nincs jogunk. [Csagatájban: *arık* ernte (oszmánli értelmezése *orak*, *turpan*)]
- Megjegyzendő, hogy a votjákban is van *aráni*, *aral* 'ernten', ugyancsak tőszótagbeli *a*-val.

báj – *bájós* [alakv. *bávós* a *bűvös*-*bávós* kapcsolatban]

- Mai értelme a nyelvújítás óta 'charmer', 'charme'.
- Oszmán *bag* band

bajusz [oszmán: 'bıjik']

- Az idézett török alak nemesak a *bajusz* szóvégi *sz*-ét nem magyarázzák meg, de még a hangzóközi *j*-jét sem.

balta [acc. *baltát*]

- Oszmán: *'balta'*. kun: *'balta'*.
- Az oszmán-törökből átkerült több szláv nyelvbe is: (bolgár) *balta*, *baltija*; (oláh) *baltak*

gém [kojbánban: kög ən]

kóró [alakv. *köré*, *góré*]

- kun: *'kovra'*; kirgíz: *'kurai'*
- Az idézett alakok, bár különböző képzőkkel ellátva, valószínűleg mind összetartoznak; de már kérdéses, hogy a következő (legalább látszólag) rövid tőhangzójú alakok ide vonhatók-e: kirgíz: *'kura'*

orsó [alakv. *oorso*, *ossó*, *óssó*, *arsó*, *assó*, *ersó*]

- Csagatájban: *'určuk'*
- Kirgízben: *'uršuk'*

Az eddigiek alapján a biztos vagy legalább valószínű régi török jövevényszavak lajstromát a következőképpen állíthatjuk össze:

ács, acsari, agár, ál, ama, apró, arat, árok, árpa, ártány, báj, bakó, balta, barom, bátor, béka, bélyeg, bertü, betü, bicsak, bika, bilincs, bocsát, bodor, boglya, bojtortján, bor, borít, borjú, bors, borsó, borz, boszorkány, botorkál, bögöly, bölcs, bölcső, bölény, búcsú, bús, búza, bú, bütyök, csabak, csalán, csatol, csavar, csécs, csék, csepű, csérta, csibe, csiger, csihol, csóka, csoport, csökönyös, cickány, cözkény, dara, dél, disznó, eke, ér, érdem, erő, gödény, görény, gözü, gyaláz, gyalom, gyapjú, gyarló, gyárt, gyász, gyáva, gyékény, gyenge, gyeplő, gyertya, gyom, gyöngy, gyúr, gyúl, gümölcs, gyűrű, gyűszű, harang, hír, homok, hurok, idő, ige, iker, ildom, int, ír, író, káka, kalokány, kancsó, kantár, kapu, karó, kecske, kék, kelengye, kender, kéneső, kép, kepe, keselyű, késik, kicsi, kín, ki, kobak, kocsány, komló, kopó, koporsó, kóró, korom, korszó, kos, köd, kökény, kökőrcsin, kölcsön, kölyök, kölyű, köpönyeg, köpű, kőris, kőrő, körte, kút, mogyoró, ocsú, ok, ól, olló, orv, oroszán, orsó, öböl, ökör, ölyű, öreg, öröl, pödör, sajt, sár, sárga, sárkány, sarló, saru, sátor, seper, seprő, sereg, serke, serte, sima, sűrű, süveg, szakáll, szál, szám, szán, szapú, szatócs, szék, szél, szeplő, szérű, szirony, szirt, szór, szök, szőlő, szúnyog, szűcs, szün, szűr, tanú, tar, tarló, teker, teknő, tengely, tenger, térd, teve, tiló, tinó, toklyó, tor, torma, tömény, tőr, törvény, tulok, túró, turul, túzok, tükör, tün, tūr,

tyúk, ünő, ürge, üröm, ürű, zerge (Összesem 222, ahogy a referátum elején írtam Gombocz megjegyzését.)

Kakuk Zsuzsa megjegyzi, „a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatása mindig kissé háttérbe szorult korábbi török átvételeink kutatásával szemben.”¹ Ez bizonyos fokig érthető, hiszen a honfoglalás előtti török érintkezéseinknek – kisebb mértékben a középkoriaknak is – mind népünk, mind nyelvünk történetében összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentősége van, mint a jóval rövidebb ideig tartó és kisebb hatóerejű oszmán-török érintkezések. Nem véletlen, hogy a török-magyar rokonság gondolatának első tudományos jellegű megfogalmazásai éppen a török hódoltság utolsó évtizedeiben jelentek meg. A török-magyar szóegyezések felméréséhez az oszmán-török nyelv jelenléte, ismerete vezetett.

Legkorábbi kutatóink: Laurentius Toppeltinus de Medgyes, Beregszászi Nagy Pál, Révei Miklós

- Ők kizárólag oszmán-török anyag alapján állították össze török-magyar szóegyeztetéseiket.

Ám Schlözer Gáspár, Gyarmathi Sámuel és mások már a 18. század végén felismerték, hogy a honfoglalás előtti átvételeink más jellegűek, mint a török kori átvételek, hogy az előbbieket nem mindig lehet összevetni az oszmán-török nyelv szavaival.

Horváth István és Hunfalvy Pál kezdték a magyar nyelv török jövevényszavait korok szerint rétegekbe rendezni. A korai átvételeket rétegelése még bizonytalan s hibáktól sem mentes, de már határozottan elválnak tőlük a legkésőbbi, oszmán-török réteg. Ez a felismerés sajnos elsikkad Vámbéry Ármin módszertanilag más szempontból is kifogásolható török-magyar szóegyeztetéseiben, majd az egész oszmán-török kérdés teljesen háttérbe szorul a bekövetkező „ugor-török háború”-ban.

A századforduló után jelentkezik oszmán-török átvételekről szóló cikkeivel Kúnos Ignác, mindmáig az egyetlen olyan magyar turkulógus, aki kizárólag az oszmán-török eredetű réteg iránt mutatott érdeklődést.

---

¹ KAKUK Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*, Bp., 1996. 17.

Kakuk Gombocz Zoltánról is említést tesz, miszerint az ő két munkája e területen kimagasló. Ám azt is megjegyzi, hogy ő a honfoglalás előtti jövevényszórétegre korlátozódott, de néhány oszmán-török eredetű szó etimológiájával is gyarapította ismereteinket.

Török jövevényszavaink átvétele és meghonosodása (Kakuk Zsuzsa tanulmánya alapján)

I. Az átadó török nyelv

Oszmán-török jövevényszavaink – lefejtve róluk az átvétel során vagy később a magyar nyelvben végbement esetleges változásokat – a 16-17. századi oszmán-török nyelvet tükrözik. Erre a „középoszmánli”-nak is nevezett nyelvre jellemző, hogy az óoszmánli sajátosságok már eltűnőben vannak, s kezdenek kialakulni azok a hangtani jellegzetességek, amelyek a mai török nyelvben megtalálhatók.

Jövevényszavaink hangtani jellemzőit nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy átadói nagyrészt nem a Birodalom központi vagy távolabbi területeiről származó törökök, hanem a hozzánk közelebb eső balkáni törökök voltak. Vagyis a magyarországi hódoltság „hátszága” nem a távoli Anatólia (Anadolu törökök. ’Kis-Ázsia’), hanem a Balkán-félsziget közel eső része volt. Innen töltődött fel a hódoltsági terület katonasága, közigazgatási személyzete s az őket kiszolgáló iparosok, kereskedők rétege. Török jövevényszavaink átadóit tehát innen, a balkáni országokban letelepedett törökök s az ott lakó, eltörökösödött, eredetileg szláv ajkú népek között kell keresni.

A Balkán-félszigetnek Konstantinápolytól távolabb eső nyugati részein beszélt török nyelv csak kisebb mértékben – vagy egyáltalán nem – vett részt a fővárosban és vonzási területén kialakult török köznyelv változásaiban. E nyugat-balkáni nyelvjárások mind a mai napig megőriztek számos, a 16-17. századi török nyelvre jellemző sajátosságot, s ezek az archaizmusok átvételeinkben is mutatkoznak.

II. A legfontosabb hangtani sajátosságok a következők:

1. Labiális mgh-t tartalmazó szavakban a szó végén – a mai köznyelvi –u, -ü hanggal szemben – csakis –i hang fordul elő, pl. *kuti* 'doboz' (~ mai török *kutu*), *mufti* 'mohamedán bíró'. Az illabiális harmónia egy lépéssel előbbre van, rendszerint váltakozva találunk még illeszkedés nélküli és már illeszkedett alakokat, pl. *kapu* ~ *kapi* 'a Porta'.
2. A szóbelseji *ö* hangból rendszerint *ü*, majd ebből veláris *u* lesz. Esetenként egymás mellett él e három változat. Pl. *gyömlü*, *gyümlü* 'egy fajta török lovaskatona' (török: 'gönüllü')
3. A szókezdő *kö-*, *kü-*, *gö-*, *gü-* hangkapcsolatokban a *k-* és a *g-* palatalizációja olyan nagy fokú, hogy *ty-*, illetve *gy-* lesz belőle, miközben a fentebb említetteknek megfelelően a mgh velarizálódik. Pl. *Tyüprili* családnév (török: *Köprülü*, *gyumruk* 'vám')
4. A török köznyelvben ebben a korban már elkezdődött a *g* hang spirantizálódása, jövevényszavaink azonban ennek semmi jele nem mutatkozik. A nyugat-balkáni török nyelvjárásokban máig nem következett be a spirantizálódás. Jövevényszavainkban ezért csakis *g* hanggal találkozunk. Pl. *aga* 'török tisztségviselő', *bég* 'u.a.'
5. Már folyamatban van a szóvégi török –b, -d, -dzs zöngétlenedése. Jövevényszavaink vagy váltakozva fordulnak elő zöngés és zöngétlen szóvéggel, mint pl. *kaszab* ~ *kaszap* 'mészáros', vagy csak zöngétlen végződéssel, mint pl. *sarap* 'bor'.

III. Közvetítő nyelvek

1. A déli szláv közvetítés

A kisszámú anatóliai törökség ereje nem volt elég azokhoz a hatalmas hódításokhoz, amelyek egész Délkelet-Európát a török szultán adófizetőjévé tették. A Balkán-félsziget meghódítása után a további hódításokban egyre nagyobb szerep jutott a balkáni szláv népeknek. A hazánkat elfoglaló és megszállva tartó mohamedán katonaság jelentős része szláv származású volt: bosnyák, horvát, szerb nemzetiségű.

Mindezek alapján érthető, hogy a magyarok a török szavakat egyszerre hallották szláv és török anyanyelvűek ajkáról, átvételeink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban használt szavak.

Török elemeinknek ezt a kettősségét a fent vázolt történelmi körülmény határozta meg. Nem lehet tehát a jövevényszavainkat mindenáron kettéválasztani az oszmán-török és a déli szláv elemekre. Nyelvi szempontból azonban alapvető annak megállapítása, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar szó közvetlen forrása. Sajnos aránylag kevés olyan eset van, amikor ezt teljes határozottsággal el tudjuk dönteni.

Hangtani kritériumok

A török szavak a déli szláv nyelvekbe kerülve, beilleszkedtek azoknak hangtani és grammatikai rendszerébe. Ez a beilleszkedés a szavak egy részében bizonyos hangtani változásokat eredményeztek. A magyar nyelv azon hódoltság kori elemei, amelyekben ezek a változások mutatkoznak, nem török, hanem déli szláv eredetűek.

Legfontosabb hangtani kritériumok:

1. Török szóvégi *-l*, *-i* megfelelés. A török *-l*, *-i* végű szavakat a szláv nyelvérzék beillesztette azon nőnemű szavak rendszerébe, amelyeknek egyes száma *-ija* végződésű. Pl. *fucsi* 'kis hordó'; *kajsi* 'mint gyümölcsnév'; *csizmadia*
2. Török szóvégi *-e* megfelelés. Az *-e* végű török szavakat a szláv nyelvérzék tbsz-nak érezve, az *-a* végződésű nőnemű alakok rendszerébe illesztette, s ezek analógiájára *-a* végződéssel látta el. Vagyis a török *-e* végződésnek a szerbhorvátban, a népi átvételekben *-a* végződés felel meg. Pl. *kefe*, *káv*
3. Török *ö*, *ü* megfelelés. A szláv mgh-rendszerből hiányzik az *ö* és az *ü* hang, ezt a két török hangot a déli szláv nyelvek *u*-val helyettesítik. Pl. *kösze* 'csupasz, szkaállatlan', *kürdi* 'prémes mellény'
4. Szintén átadó nyugat-balkáni török nyelvjárásra hivatkozva állíthatjuk, hogy a palatális *k* és a *g* jelenléte a szerbhorvát adatok *ć* és *đ* hangjával szemben, csak a közvetlen török eredeztetés igazolására alkalmas. Vagyis ha a magyar szóban *k* vagy *g* hang található, akkor a szó közvetlen török átvételnek számít, mint pl. a *kefe* vagy a *gidi* szitokszó, de ha *ty* vagy *gy* van benne, az nem feltétlenül igazolja a déli szláv közvetítést, mint pl. a *tyábe* 'a Kábe kő' szó esetében.

5. Bizonytalan értékű hangtani kritérium az *l* palatizálódása, mert nemcsak a déli szláv nyelvekben, hanem a magyarban is gyakori jelenség (pl. *bulya* 'török hímző- és varrónő' < török *bula*).

2. Román közvetítés

Erdélynek szoros és közvetlen kapcsolata volt a Portával, a törökkel. Az erdélyi forrásokban előforduló átvételek nagyrészt közvetlenül a törökből valók, de nem zárható ki teljesen a román közvetítés sem, különösen akkor, ha a szó csak Erdélyben volt használatos, s ma is csak Erdélyben élő tájszó. Pl. *kantár* 'mérleg', *kilim* 'szőnyeg'.

3. Nyugati közvetítés

Nyugat és Kelet kapcsolatainak történetében nagy szerepet játszott az Oszmán Birodalom délkelet-európai és földközi-tengeri terjeszkedése, Európa történelmét is befolyásoló nagyhatalommá alakulása. E történelmi szerep eredményeként Európa nyelveibe bekerültek a legismertebb török hadászati, kormányzati, diplomáciai, kereskedelmi, vallási stb. fogalmak nevei. Európai népei velünk egy időben – esetenként még korábban – megismerkedtek az ilyenféle szavakkal, mint pl. *aga*, *basa*, *bég*, *szultán*, *minaret* szavakkal.

Nyelvi szempontból ez azt jelenti, hogy ezeknél a szavaknál elvileg nem kizárt a nyugat-európai nyelvek közvetítésének lehetősége.

Bekerültek a nyelvünkbe olyan török eredetű szavak is, amelyek európai nyelvekből kerültek hozzánk. Pl. ruha- és kelmenév: *dolmány*, *csuha*, *kármán* stb.

IV. Jövevényszavaink beilleszkedése a magyar nyelvbe

1. Hangtani változások

mgh-k:

Törökjövevényszavainkban leggyakrabban a következő hangváltások fordulnak elő:

- **zártabbá válás** (pl. *besli* > *bisli* 'egy fata lovaskatona')
- **nyíltabbá válás** (pl. *dívány* > *dévány* 'tanácskozás'; *duhany* > *dohány*)
- Gyakori az **ĕ > ō labializáció** (pl. *meccset* > *möccset*) s az utolsó szótag mgh-jának megnyúlása, különösen az *-an* végződés esetén (pl. *dívány* > *dolmány*)
- Gyakoriak az **asszociációs** változások, mint a **hasonulás** (pl. *levanta* > *levente*), **elhasonulás** (pl. *tarhana* > *tarhonya*), **hangkiesés** (pl. *karaman* > *kármán*), **egybeejtés** (pl. *sahtijan* > *szattyán*), **hangátvetés** (pl. *Muhamet* > *Mahumet*), **hangrendi kiegyenlítődés** (pl. *delia* > *dalia*)

msh-k:

A 16. századi török mássalhangzó-rendszernek egyetlen olyan mássalhangzója volt, a *c* [*dzs*], amelynek az egykorú magyar nyelvben nem volt megfelelője. A mai török nyelv spiráns *ğ* hangja ebben a korban, különösen a nyugat-balkáni török nyelvjárásban, még *g*-nek hangzott, ezért hanghelyettesítésre nem volt szükség.

A török *dzs* affrikátát az egykorú magyar nyelv általában *cs* hanggal helyettesítette. Valamivel ritkábban *gy* és *zs* hanggal is. Csak a 17. század 3-4. évtizedében jelentek meg a *dzs* hangra utaló jelölések. Pl. *csida* > *dzsida*, *hacsár* > *hangyár*

Egyéb gyakran előforduló msg-változások:

- **palatalizáció** (pl. *díván* > *dívány*)
- **depalatalizáció** (pl. *tyiha* > *tiha* 'megbízott')
- **affrikáció** (pl. *dimiski* > *demecki* 'damaszkuszi acélból készült kard')
- **zöngésülés** (pl. *maszlak* > *maszlag*)
- **r ~ l váltakozás** (pl. *kerevet* > *kelevet*)
- **gemináció** (pl. *efendi* > *effendi*)
- **asszociációs változások**
  - **msg-hasonulás** (pl. *bulyukbasa* > *bulyugbasa* 'katonai tisztség')
  - **elhasonulás** (pl. *bakrac* > *bogrács*)
  - **hangkiesés** (pl. *kahve* > *kávė*)
  - **hangbetolódás** (pl. *csuas* > *csavusz*)
  - **hangátvetés** (pl. *bajram* > *barjám*)

2. Jelentéstani változások

Jövevényszavaink egyikében-másikében már a hódoltság korában bekövetkeztek bizonyos jelentéstani változások. A későbbi századokban is megmaradókat, különösen pedig a mai is élőket, rendszerint megváltozott jelentéssel használjuk.

Főbb típusai:

- *Jelentésbővülés*

Eredetileg szűkebb körben használt szaknyelvi szó volt. (pl. *csiriz* 'cipészek ragasztószere')

- *Jelentészűkülés*

Egyes szavaknak szűkebb használatú szaknyelvi jelentése is kialakult. (pl. a *csuha* a vadászoknál a szarvasfélék bőrét jelentette)

- *Tapadás*

Összetett szavakban az összetétel egyik eleméhez tapad a teljes szó jelentése. (pl. a *szandzsákbégből* leválva, maga a *szandzsák* szó is a szandzsákbéget jelentette.

- *Érintkezésen alapuló névátvitel*

pl. *pasztormány* 'száított füstölt hús' -> 'vágómarha'

szeraáj 'szultáni palota' -> *hárem*

- *Hasonlóságon alapuló névátvitel lehetséges külső hasonlóság alapján*

pl. *papucs* 'féksaru'

- *Szóhangulati változás*

A török kor katonáinak vagy más személyeinek és fogalmainak megmaradt elnevezései nagyrészt már a hódoltság ideje alatt pejoratív tartalommal telítődtek.

pl. *haramia*, *martalóc* 'útonálló, rabló'

3. *Szóalkotás*

Jövevényszavaink bekerülve a magyar nyelvbe gyakran éltek a szóalkotás sokféle lehetőségeivel.

Leggyakoribbak:

1. Szóképzés

- Képzett szavak már a török korban igen nagy számnak fordulnak elő. Névszóból képzett igék. Pl. *felkaftánoz*. Képzett névszók: pl. *bégség*

2. Összetétel

- Ugyancsak bőven találunk összetett szavakat, min pl. *díványház*, *csizmapézn*.

3. Elvonás

- A tbsz beleértelmezésével lett a *csardakból csárda*, a birtokos személyrag beleértelmezésével a *kihája* szóból *kiha* s a határozórag beleértelmezésével a *findzsánból findzsa*.

4. Kiegészítés

- Az *-s* képzős foglalkozásnevek analógiájára lett a török *tabak* 'tímár' szóból a magyarban *tabakos*, a *-mány* végű szavak analógiájára a *pasztorma* 'száritott hús'-ból *pasztormány*.

5. Szóvegyülés

- Két rokon jelentésű s többé-kevésbé hasonló alakú szó vegyülésének legjellemzőbb példája a *basa* szó, amelyben a török *başı* 'valaminek a feje' és a török *pasa* 'tartományi kormányzó' olvadt egybe mindkét török szó jelentését magába olvasztva.

6. Játékos képzés

- Pl. *boncsok* > *böncsök* 'üveggyöngy'

7. Népetimológia

- Pl. *alajbég* > *olajbég*

V. Néhány példa a különböző típusok (hadviselés, közigazgatás, öltözködés stb.) szerint a Kakuk Zsuzsa-kötet alapján

Hadviselés

Gyalogság: janicsár, azapok, haramia

Lovasság: gönülük > gyömlük; delik 'örültek'

Tüzérség: 'sörét' -> szatyma

Hajóhad: kapudán 'hajóhad élén lévő osztag', *azabok* (belőlük kerültek ki)

Fenyítés: dögönyeg 'törös bot', *korbács*

Közigazgatás

Tisztségviselők: pasa, basa, bég

Pénzek: akcsa 'kisméretű ezüstpénz – ezzel mérték az adófizetők ingóságait -> 16. század derekán 50 akcsa tett ki egy török gurust, illetve magyar forintot'; *para* 'török aprópénz'

Népnevek: arnót 'albán'; *kazul* 'perzsa'; *kármán* 'karamán'

Öltözködés

Kelmék: aba 'elsősorban a katonaság öltözködésében játszott nagy szerepet'; *csuha* 'hasonló, sűrű szövésű posztóanyagot jelölt'

Bőrök, lábbelik: csizma, papucs